

Պատմություն History – История

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ՎԱՀԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՀԱՅ-ԼԱՏԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՆԹԱՀՈՂ (XII դ. 30-40-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Գ Պահլավունի, Ինոկենտիոս Բ, Ալբերիկոս Օստիացի, Բյուզանդական կայսրություն, Անտիոք, Երուսաղեմ, եկեղեցական հարաբերություն, եկեղեցական ժողով, կաթողիկոս, Հռոմի պապ:

XII դարի հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունները փաստագրված են ուշագրավ վավերագրերով, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում կողմերի փոխանակած նամակները: Խնդրո առարկա հարաբերությունները բազմիցս արժանացել են հայագետների ուշադրությանը¹: Ներկայացվող ուսումնասիրության մեջ, գերազանցապես կանդորդառնանք XII դ. 30-40-ական թթ. հայ-լատին եկեղեցական հարաբերություններին:

¹ Տողատակային հղումը շճանրաբեռնելու նպատակով կնշենք խնդրո առարկա հարաբերություններին վերաբերող աշխատություններից մի քանիսը. **G. Dédéyan**, “Le rôle complémentaire des frères Pahlawuni Grigor III, catholicos, et Saint Nerses Shnorhali, coadjuteur, dans le rapprochement avec les latins, à l’époque de la chute d’Édesse”, *REArm*, t. XXIII, 1992, pp. 237-252, **Պ. Անանեան**, «Ներսէս Շնորհալի. Միջեկեղեցական յարաբերութիւններ», *Բազմավէպ*, 1996, էջ 201-238: **Լ. Զեֆրեան**, «Համամիութենական տրամախոսութիւն մը ժ.բ. դարուն», *Բազմավէպ*, 1997, էջ 591-636: **Ա. Բոզոյան**, «Հռոմի Պապ Իննոկենտիոս Բ-ի թողալը ուղղված Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն», էջմիածին, 1999, թիվ Գ, էջ 77-96, **Z. Pogossian**, “The Armenian Reaction to the Concept of the Primacy of the Roman Church in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Frontier in the Middle Ages,” *Proceeding of the Third European Congress of Medieval Studies*, Louvain-La-Neuve, 2006, pp. 259-290, նույնի *The Letter of Love and Concord, A Revised Diplomatic Edition with Historical and Textual Comments and English Translation* by **Zaroui Pogossian**, Leiden-Boston, 2010, pp. 7-45. **P. Halfter**, “L’Église Arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XIIe et XIIIe siècles”, *L’Église Arménienne entre Grecs et Latins*, 2009, pp. 63-78:

Հայոց և լատին եկեղեցիների առաջնորդների՝ արժանահավատ վավերագրերով փաստագրված առաջին փոխառնչությունը թվագրվում է 1080-ով: Խոսքը վերաբերում է նշված թվականին հայոց Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսին (1066-1105) Հռոմի Գրիգոր VII պապի (1073–1085) հղած պատասխան նամակին: Վերջինից պարզվում է, որ Մակար անունով ոմն հայ (հավանաբար՝ եկեղեցական), աղանդավորությունը հարելու պատճառով վտարվելով Հայաստանից, հաստատվում է Իտալիայում, որտեղ էլ սկսում է վարկաբեկել Հայոց եկեղեցուն: Նրա վնասաբեր գործունեությունը վերջ տալու նպատակով, Հայոց կաթողիկոսը, Հովհաննես վարդապետի միջոցով, նամակով դիմում է Հռոմի պապին՝ խնդրելով հայտնաբերել նրան ու պատժել²: Ահա սա է Վկայասերի՝ Գրիգոր VII պապին դիմելու շարժառիթը: Սակայն Հռոմի պապը, օգտվելով պատեհ հնարավորությունից, Գրիգոր Բ Վկայասերին հղած պատասխան նամակում անդրադառնում է Հայոց և լատինադավան եկեղեցիների միջև առկա ծիսադավանական բնույթի որոշ տարբերությունների, մասնավորապես, հայերի՝ պատարագի ժամանակ անապակ (ոչ ջրախառն) գինի օգտագործելուն, Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները մերժելուն և այլ հարցերի՝ պահանջելով կատարել համապատասխան փոփոխություններ: Սակայն հայտնի է, որ Գրիգոր VII պապի պահանջով, Հայոց եկեղեցու դավանանքում և ծիսակարգում որևէ փոփոխություն չի կատարվել, իսկ երկու եկեղեցիների առաջնորդների փոխառնչության այս դրվագն, ըստ ամենայնի, շարունակություն չի ունեցել: Պատճառներից մեկը, գուցե, այն է, որ այդ նամակագրությունը ծագել էր մասնավոր հանգամանքի բերումով և շուներ քաղաքական դրդապատճառ, որն, ինչպես ստորև կտեսնենք, խիստ բնորոշ էր XIII 30-40-ական թթ. խնդրո առարկա հարաբերություններին:

Այս ժամանակահատվածի հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների հիմնական դրվագներն առնչվում են Երուսաղեմի եկեղեցական ժողովին և նրա հետ որոշակիորեն առնչվող Անտիոքի եկեղեցական ժողովին: Մասնագիտական գրականության մեջ քննության առարկա է եղել այդ ժողովներին, մասնավորաբար՝ Անտիոքի, հայերի մասնակցության հարցը, որի վերաբերյալ կարծիքները տարամիտվում են: Տակավին կան պարզաբանման կարիք ունեցող առանձին հարցեր, որոնք վերաբերում են ինչպես նշված խնդրին, այնպես էլ՝ այս երկու իրադարձությունների մասին վկայող սկզբնաղբյուրներին:

Անտիոքի ժողովը, ինչպես հայտնի է, քննարկել է տեղի լատին պատրիարք Ռալֆ Դոմֆրոնտի հարուցած խնդիրը, որը վերաբերել է Ընդհանրական եկեղեցու նվիրապետական համակարգում Անտիոքի պատրիարքության տեղին: Վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ ինչպես Հռոմի, այնպես էլ Անտիոքի աթոռները

² Պ. Անանևան, «Գրիգոր Վկայասեր եւ հայ հռոմէական յարաբերութիւնները», *Բազմավէպ*, 1992, թիւ 1-4 (էջ 7-30), էջ 24:

հիմնել է Պետրոս առաքյալը, նա իր առաջնորդած պատրիարքությունը հռչակում է Հռոմի պապական աթոռից անկախ: Ավելին, Անտիոքի պատրիարքությունն, ըստ Դոմֆրոնտի, ուներ առավելություն, քանզի Հռոմից ավելի վաղ էր հիմնադրվել³: Եվ ահա, Ռալֆ Դոմֆրոնտին դատապարտելու և Անտիոքի պատրիարքությունը Հռոմի գերագահության ներքո վերադարձնելու նպատակով Ինոկենտիոս II պապն (1130-1143) իր պատվիրակ Ալբերիկոս Օստիացուն գործուղում է Արևելք: Վերջինս Անտիոքում հրավիրում է եկեղեցական ժողով, որը, երեք օր քննելով Դոմֆրոնտին ներկայացված մեղադրանքը, նրան աթոռանկ է անում և դատապարտում կալանքի⁴:

Մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում ենք Անտիոքի ժողովի տարբեր թվագրումների՝ 1139, 1140, 1141 և այլն: Այս իրադարձության մասին վկայող գլխավոր աղբյուրը XII դարի խաչակրաց պատմիչ Վիլհելմ Տյուրացու երկն է: Ամսաթվերը նշելու հարցում բժախնդիր պատմիչը, սակայն, հետևողական չի եղել տարեթվերն արձանագրելիս: Մեզ առավել հավաստի են թվում 1139 կամ 1140 թվականները, ուստի, հաշվի առնելով, որ ժողովի թվագրումը դուրս է քննվող խնդրի շրջանակներից, նախընտրել ենք նշել 1139/1140 ձևով:

Երկար ժամանակ քննության առարկա է եղել Անտիոքի ժողովին Հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների, տվյալ դեպքում՝ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի (1113-1166) և նրա եղբայր Ներսես Շնորհալու մասնակցության հարցը: Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ նրանք ներկա են եղել այդ ժողովին, իսկ մյուսները պնդում են հակառակը⁵: Առաջին տեսակետը հենվում է մատենագրական երկու տեղեկության վրա: Ժամանակագրորեն առաջինը՝ Ներսես Գ Շնորհալի հայրապետին (1166-1173) XII դարի երկրորդ կեսի նշանավոր եկեղեցական գործիչ, մատենագիր Ներսես Լամբրոնացու ձեռագրի հետևյալ հաղորդումն է. «Մեծն Սևմաթոս ժողովն եղեալ/խընդրող սոցա (Գրիգոր Գ-ի և Ներ-

³ B. Hamilton, “*The Latin Church in the Crusader States, East and West in the Crusader States*” East and West in the Crusader States, Context-Contacts-Confrontations, Acta of the congress held at Hernen Castle in May 1993 (Orientalia Lovanensa Analecta 75), Leuven, 1996, p. 7, Steven A. Schoenig, “The Livery of Loyalty: Innocent II and the Pallium,” Pope Innocent II (1130-43): The World vs the City, ed. by John Doran and Damian J. Smith, New York, 2016, p. 323.

⁴ **William of Tyre**, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, trans. **E. A. Babcock** and **A. C. Krey**, Columbia University Press, 1943, pp. 118-122.

⁵ **Մ. Զամբեանգ**, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն. 1784, Բ. Գ, Վենետիկ, 1786 էջ 53: **Ղ. Ալիշան**, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 153-159: **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Բ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սյունակ 1596-1597: **G. Dédéyan**, “Le rôle complémentaire des frères Pahlawuni Grigor III...”, p. 242.

սես Շնորհալու – Վ. Տ.-Ղ, Վ. Թ.)՝ արագ եղել//ուր հանդիսի՛ ի նահ խօսեալ//ունկըն դնելով՝ նոցա նուանեալ»⁶: Երկրորդ վկայությունն հեղինակը, հաջորդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին է, որի հավաստմամբ, Երուսաղեմ գնալու ճանապարհին, Գրիգոր Գ հայրապետը ճոխ ընդունելություն է արժանացել Անտիոքում, որտեղ նրան հրավիրել են բազմելու Պետրոս առաքյալի գահաթոռին. «Եւ էր սիրեցեալ նա (Գրիգոր Գ-ը Վ. Տ.-Ղ, Վ.Թ.) յամենայն ազգաց: Եղև նմա գնալ ի սուրբ ֆաղաֆն Երուսաղէմ, զի երկրպագեսցէ նա սուրբ տեղեացն տնօրինականաց: Իբրև եհաս ի ֆաղաֆն Անտիոք, ել ամենայն ֆաղաֆն ընդ առաջ նորա ջահիւք և լապտերօք և մեծաւ պատուով տարեալ նատուցին գնա յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն: Եւ իբրև եհաս նա յԵրուսաղէմ, ազգն ֆռանկաց, որ իշխողք էին ֆաղաֆին, և պատրիարք նոցա առաւել սէր հաստատեցին ընդ ազգիս մերում վասն նորա, զի էր նա բարի տեսեամբ և զխառութեամբ սուրբ գրոց զարդարեալ»⁷: Քաղվածքից պարզվում է, որ Հայոց հայրապետը նույնպիսի պատվարժան ընդունելություն է արժանացել նաև Երուսաղեմում:

Դիտելի է, որ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը որոշակի ցուցում չի պարունակում ժողովին Գրիգոր Գ-ի և նրա եղբայր Ներսես Շնորհալու մասնակցությունն մասին: Մինչդեռ Լամբրոնացին ներբողում հայտնում է, որ կաթողիկոսն ու Ներսես Շնորհալին ելույթ են ունեցել ժողովում՝ նվաճելով ներկաների համակրանքը. «ուր հանդիսի ի նահ խօսեալ//ունկըն դնելով՝ նոցա նուանեալ»⁸: Անտիոքի եօթոյս ժողովի ընթացքին լավատեղյակ Վիլհելմ Տյուրացին չի հաստատում Հայոց կաթողիկոսի մասնակցությունն, առավել ևս՝ նրա ելույթը⁹: Նա հանվանե թվարկում է եկեղեցական այդ ատյանին մասնակցած հոգևորականներին, որոնց մեջ, սակայն, չկա Գրիգոր Գ-ի կամ նրա եղբոր անունը¹⁰: Մինչդեռ նույն աղբյուրի հաղորդմամբ՝ Հայոց կաթողիկոսը ելույթ է ունեցել Անտիոքին հաջորդած Երուսաղեմի ժողովում՝ ներկայացնելով իր եկեղեցու դավանանքը¹¹: Բանն այն է, որ Անտիոքի ժողովից անմիջապես հետո Ալբերիկոս Օստիացին գնում է Երուսաղեմ, որտեղ Չատկի տոնակատարությունից հետո

⁶ Օգտագործել ենք Ներբողի՝ Ներսես Շնորհալու Թուղթ ընդհանրականին (Ս. Էջմիածին, 1865 թ.) կցված հրատարակությունը (Ներսես Լամբրոնացի, Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ լաղազս վարուց մեծի հայրապետին տեառն ներսիսի կլայեցույ, էջ 479):

⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 117-118:

⁸ Ներսես Լամբրոնացի, ներբող, էջ 479:

⁹ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, pp. 118-122.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 118-119:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 122:

կրկին հրավիրում է եկեղեցական ժողով, որին էլ, փաստորեն, ներկա է եղել Գրիգոր Գ Պահլավունին:

Որ Գրիգոր Գ-ը երուսաղեմում խաչակրաց իշխանավորների ու կաթոլիկ հոգևորականության առջև ամենայն «ճոխութեամբ» ներկայացրել է Հայոց եկեղեցու դավանանքը, հավաստում են նաև XII դարի պատմիչ Սամվել Անեցին և հաջորդ դարի մատենագիր Սմբատ (Սպարապետ) Գունդստաբլը: Առաջինն այդ մասին գրում է. «Եւ յաղագս աստուածընկալ եւ հոգընկալ շնորհի ընկալելոյ եւ սրբական եւ մաքրափայլ վարուց պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն ի մերազնեայ արանց, այլ եւ յատարասեո թագաւորաց եւ իշխանաց, մանաւանդ ի Հոռվմայեցոց թագաւորացն եւ պատրիարգացն: Սա չոգաւ ի քաղաքն սուրբ յերուսաղէմ եւ անդ տեսեալ եւ երկրպագեալ տեղեացն սրբութեան, ուր Աստուածն մարդացաւ: Հաղորդ եղեւ շարչարանացն Քրիստոսի, զի եւ փառացն ակն ունիցի կցորդել: Եւ անդ ծանուցեալ եւ իմացեալ զառատահոս ծաւալումն աստուածային շնորհին ի վերայ հայրապետին, ազգն Հոռվմայեցոց՝ իշխողք աշխարհացն, որ Փռանգք կոչին, եւ ընդ վայելչագրեաց եւ ընդ պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն, ծանեան եւ զհոգւոյն գեղեցկութիւնն եւ ի բանս հաւատոյ զճշմարտութիւն ամենեկիմք, զոր պայծառ եւ կանոնական կարգաւ, եւ քանոնով վարդապետական ճոխութեամբ բարբառէր: Ուրախացան հանելութեամբ եւ առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին եւ ընդ ազգս մեր...»¹²: Գրեթե նույն բովանդակությունն ունի Սմբատ Սպարապետի վկայությունը. «Իսկ ի թուին ՇՂ (1141) գնաց սուրբ հայրապետն տէր Գրիգորիս ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և եկն առ լիկաթն և խօսեցան ընդ միմեանս ի հաւատոյ բնութիւնն, և զոր ինչ ասաց սուրբ հայրապետն՝ հաւանեցաւ հաճութեամբ, և եցոյց ամենայն Ֆռանգաց, և ամենեքեան մեծաբեցին գնա ի տօն սուրբ Զատիկին»¹³: Դիտելի է, որ այս երկու մատենագիրները ոչինչ չեն հայտնում Անտիոքի ժողովին Գրիգոր Գ-ի կամ ներսես Շնորհալու մասնակցության մասին:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անտիոքի ժողովում քննության առարկա է եղել տեղի պատրիարքի հարուցած խնդիրը, որն, ինչպես տեսանք, վերաբերել է Հռոմի պապական աթոռի հետ Անտիոքի պատրիարքության հարաբերությանը, սույն խնդիրը քննած Իզաբել Օթեն իրավացիորեն կարծում է,

¹² Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, Արամից մինչև 1776 թ., աշխատ. Կարեն Մաթեոսյանի, Երևան, 2014, էջ 203:

¹³ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 161-162:

որ ժողովի օրակարգն ամենևին չէր նախատեսում Գրիգոր Գ-ի մասնակցությունը, առավել ևս Հայոց եկեղեցու դավանանքի ներկայացումը¹⁴: Այս հանգամանքը, հավանաբար, տարակուսելի է թվացել նաև Ղևոնդ Ալիշանին, քանզի նա, կողմ լինելով Անտիոքի ժողովին Գրիգոր Գ-ի և Ներսես Շնորհալու մասնակցության տեսակետին, գրում է, որ «ժողովիս մէջ յիբաւի մեր կաթողիկոսին և իրեններուն գտնուիլն՝ աւելի պատուասիրաբար համարելու է քան թէ հարկաւորաբար, կամ կարևոր քննութեանց համար...»¹⁵: Վիլհելմ Տյուրացին նշում է, որ Անտիոքի ժողովին մասնակցել են նույնանուն նահանգի բոլոր եպիսկոպոսները, իսկ Երուսաղեմի ժողովին՝ բոլոր եկեղեցիների առաջնորդները¹⁶: Հավանական է ենթադրել, որ առաջին դեպքում պատմիչը նկատի է ունեցել Անտիոքի պատրիարքությանը ենթակա եկեղեցական վիճակների առաջնորդներին, իսկ Երուսաղեմի ժողովի պարագայում՝ Մերձավոր Արևելքի մյուս եկեղեցիների ներկայացուցիչներին: XII դարի մատենագիր, ասորի հակոբեկյան եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ասորու (1166-1199) ժամանակագրությունից հայտնի է, որ Հայոց կաթողիկոսի հետ Երուսաղեմի ժողովին մասնակցել են նաև այդ եկեղեցու ներկայացուցիչները, հավանաբար՝ պատրիարքի առաջնորդությունով¹⁷:

Այդ դեպքում ինչպե՞ս բացատրել Ներսես Լամբրոնացու հավաստումն Անտիոքի ժողովում Գրիգոր Գ-ի և Ներսես Շնորհալու հնչեցրած «ճան խօսքի» մասին: Ներբողի հետագա շարադրանքում հեղինակը չի հիշատակում Երուսաղեմի ժողովը, որին Գրիգոր Գ-ի մասնակցությունն աներկբա փաստ է: Միթե՞ նա տեղյակ չէր այդ մասին: Ներբողում, ինչպես տեսանք, Լամբրոնացին գրում է, որ Անտիոքի ժողովը Գրիգոր Գ-ի և Ներսես Շնորհալու խնդրանքով արագ է ընթացել: Ինչը՞ կարող էր լինել նման խնդրանքի շարժառիթը՝ հաջորդիվ սպասվող մեկ այլ իրադարձություն: Այդ երկի՝ Անտիոքի ժողովի հիշատակությանը հաջորդող սույն քառատողից՝ «Բագում և այլ՝ գործս վրճարեալ/ընդ որ բանիս՝ կարգի անցեալ/պատճառ միայն՝ նոցա տուեալ/որք խորհրդով՝ զայն արժարժեալ»¹⁸, դժվար է մակաբերել, թե այն վերաբերում է Երուսաղեմի ժողովին: Հիշենք, որ Անտիոքի և Երուսաղեմի ժողովներին անդրադարձած մյուս աղբյուրների միաբերան վկայությունը՝ Գրիգոր Գ-ը միայն Երուսաղեմում է

¹⁴ I. Augé, *Byzantines, Arméniens et Francs au temps de la croisade (Politique religieuse et reconquete en Orient sous la dynastie des Comnènes 1081-1185)*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 2007, p. 82.

¹⁵ Ղ. Ալիշան, *Շնորհալի և պարագայ իւր*, էջ 154:

¹⁶ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, p. 118, 122.

¹⁷ Լ. Տէր-Պետրոսեան, «Ասորական աղբիւրները ժԲ-ԺԳ դարերի հայ-ասորական յարաբերութիւնների մասին», *Բագմավէպ*, 1988, էջ 118-119:

¹⁸ Ներսէս Լամբրոնացի, *Ներբող*, էջ 479:

ելույթ ունեցել՝ ներկայացնելով Հայոց եկեղեցու դավանանքը: Ուստի հավանական է, որ Գրիգոր Գ-ի երուսաղեմյան ճառը Ներսես Լամբրոնացին վերագրել է Անտիոքի ժողովին: Սա նշանակում է, որ «Խնդրոջ սոցա առագ եղեալ» բառակապակցությունը նա գրել է բոլորովին այլ նպատակով, քան հաջորդիվ սպասվող իրադարձությունը նախանշելը: Դժվար թե Լամբրոնացին անտեղյակ լիներ Երուսաղեմի ժողովի մասին, ուստի միայն Անտիոքի ժողովի արձանագրումը, այն էլ՝ կաթողիկոսի երուսաղեմում արտաբերած ճառն անտիոքյան ատյանին վերագրելով, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հեղինակն առավել կարևորել է առաջին իրադարձությունը՝ ինչ-որ միտումով «մոռացության մատնելով» երկրորդը: Հարցի պատասխանը, ենթադրում ենք, կապված է Ներբողի գրության ժամանակ Անտիոքի պատրիարքական աթոռի նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսության ունեցած հավակնության և դրա վերաբերյալ Ներսես Լամբրոնացու ունեցած դիրքորոշման հետ: Ներսես Ակինյանի կարծիքով Լամբրոնացին Ներբողը շարագրել է Ներսես Գ Շնորհալու մահվան առթիվ 1173 կամ 1174 թվականներին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ դեռ ընթացքի մեջ էին 1165 թ. սկսված հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունները: Ներսես Շնորհալուն Կոստանդնուպոլսի Միքայել Ա Ալեքսիոս պատրիարքի (1170-1177) 1171 թ. ամռանը¹⁹ ներկայացրած ինը պահանջներից վերջինը վերաբերում էր Հայոց կաթողիկոսի թեկնածուի առաջադրման և հաստատման իրավունքը Բյուզանդիայի կայսրին վերապահելուն²⁰: Ի պատասխան այդ պահանջի՝ Ներսես Լամբրոնացին առաջ քաշեց այն թեզը, թե դա հնարավոր է միայն մեկ դեպքում, եթե Անտիոքի պատրիարքությունն իր վիճակներով հանդերձ անցնի Հայոց կաթողիկոսի իշխանության ներքո. «Նւ կալցէ գաթռոն Անտիոքայ Կաթողիկոսն Հայոց. եւ զոր ինչ եկեղեցիք եւ սահմանք են ընդ իշխանութեամբ նորա յարեւելս եւ յարեւմուտս. եւ նոյն յաջորդեսցէ հրամանաւ թագաւորիդ զՀայոց սեռն, այլ՝ մինչեւ ի սպառ»²¹, – կարդում ենք Ներսես Լամբրոնացուն վերագրվող «Գլխադրութիւնք հռոմոց զորս պահանջեն առ ի մէնջ ի պէտս խաղաղութեան, ընդ որս եւ լուծմունք առընթեր եղեալ» վերտառությամբ վավերագրում²²: Լամբրոնացին

19 Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը, (1165-1178 թթ.), Երևան, 1995, էջ 65-66:

20 Այս դրույթը ներառված էր Ներսես Գ Շնորհալի կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլսի Միքայել Ա Ալեքսիոս պատրիարքի ներկայացրած ինը պահանջների մեջ. «Եւ զի ընդունիցիք զառաջարկութիւն Կաթողիկոսի՝ միայն ի թագաւորէն Հռոմոց» (Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալույ, Երուսաղէմ, 1871, էջ 157):

21 Ա. Պալեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան նոցա ընդ հոռմեական եկեղեցոյ ի Փլորենտեան սիւնհոգոսի, Վենետիկ, 1887, էջ 266, հմմտ. Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական..., էջ 204:

22 Ա. Պալեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս..., էջ 260-266:

այդ առաջարկն, ի շարս այլ դրույթների, պետք է ներկայացնեն Հոռոմիլյայի եկեղեցական ժողովում՝ ի պատասխան բյուզանդական կողմի ներկայացրած վերոբերյալ պահանջները²³: Այս լույսի ներքո որոշակիորեն պարզ է դառնում ներքողում Անտիոքի ժողովի դերը և նրանում Հայոց կաթողիկոսի ու ներսես Շնորհալու ազդեցությունը բարձրացնելու ներսես Լամբրոնացու նպատակը: Գրիգոր Գ-ին և ներսես Շնորհալուն միայն այդպիսի ծանրակշիռ դերակատարում վերագրելով էր, թերևս, հնարավոր գրել, որ նրանց խնդրանքով (այս դեպքում գուցե ճիշտ կլինի՝ պահանջով) ժողովն «արագ եղեալ»²⁴: Անտիոքի ժողովի վերաբերյալ ինչպես ներսես Լամբրոնացու ներբողի, այնպես էլ՝ Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումներից մակաբերելի է, որ նրանք ձգտել են Գրիգոր Գ կաթողիկոսին և ներսես Շնորհալուն ներկայացնել ժողովի գլխավոր անձանց շարքում (եթե, իհարկե, ընդունենք, որ Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է Անտիոքի ժողովին հայրապետի մասնակցության մասին)՝ այդպիսով առավել հիմնավորելով պատրիարքության նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսության հավակնությունները²⁵:

Հավելենք միայն, որ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունն Անտիոքում և Երուսաղեմում Հայոց կաթողիկոսին ցուցաբերած մեծարժան ընդունելության վերաբերյալ, գրվել է պատմիչի կենդանության օրոք լայնորեն շրջանառվող «Դաշանց թղթի» ազդեցությամբ և ոչ միայն արձանագրում է «հայ-հռոմեական դաշինքով» Արևելքի պատրիարքական աթոռների նկատմամբ Հայոց կաթողիկոսին վերապահված գերագահ իշխանությունը²⁶, այլև արտահայտում Անտիոքի իշխանապետության և նույնանուն պատրիարքության նկատմամբ Կիրակոսի հայկական թագավորության և Հայոց կաթողիկոսության հավակնությունները:

Անտիոքի ժողովից զատ, ներբողը մեկ այլ տեղեկություն էլ է հաղորդում քննվող ժամանակահատվածի հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունների

²³ Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական..., էջ 204-205:

²⁴ Ներսես Լամբրոնացի, Ներբող, էջ 479:

²⁵ Ներսես Լամբրոնացու և հատկապես Կիրակոս Գանձակեցու կողմից (հիշենք, որ վերջինիս հաղորդմամբ՝ հայոց կաթողիկոսին բազմեցրել են Պետրոս առաքյալի, այն է՝ Անտիոքի պատրիարքական աթոռին) Գրիգոր Գ-ին վերագրված բարձր պատիվը հարուցել է Ղևոնդ Ալիշանի զարմանքը՝ պարտադրելով նրան գրել, որ «այս առթիս (Անտիոքի ժողովի – Վ.Թ.) մէջ այն աթոռը նստիլն կը յարմարէր Պապի լեկադին, որ նախագահ էր ժողովոյն» (Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 154):

²⁶ Ըստ «Դաշանց թղթի»՝ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը հռչակվում էր գերագահ Արևելքի պատրիարքությունների շարքում. «Եւ պատրիարքարանն էրեքին՝ Երուսաղէմ[ի] և Անտիոք[այ] և Աղէքսանդրիայ, յորժամ պատրիարք ձեռնադրեն, կամամ և ընտրութեամբ հայոց հայրապետին լինիցի», – կարդում ենք այդ վավերագրում (Z. Pogossian, *The Letter of Love and Concord*, p. 396): «Դաշանց թղթի» մասին տե՛ս նաև Հ. Բարթիկյան, «Դաշանց թղթը». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը», Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Գ, Երևան, 2006, էջ 179-115:

վերաբերալ: Ներսես Լամբրոնացին հայտնում է, որ Գրիգոր Գ-ի և Ներսես Շնորհալու շնորհիվ Հայոց կաթողիկոսության հեղինակությունն էսպես աճել էր այլադավան եկեղեցիների շրջանում: Նրա հավաստմամբ՝ հայրապետի ու նրա եղբոր համբավը հասել էր մինչև Հռոմ «առ հայրապետն՝ ուր անդ նըստեալ», որը նույնիսկ «գաւազան և ֆոյ յըղեալ, // գըրով ըզսէրն պահանջեալ»²⁷: Քաղվածքում Ներսես Լամբրոնացին, ըստ ամենայնի, վկայում է Գրիգոր Գ-ին Ինտկենտիոս Բ-ի հղած պատասխան նամակի մասին, որն, ինչպես հայտնի է, պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ²⁸: Նամակից հայտնի է, որ Երուսաղեմում հայոց հայրապետն Ալբերիկոս Օստիացուն է հանձնում Հայոց եկեղեցու դավանագիրը՝ այն Հռոմի պապին փոխանցելու նպատակով: Սակայն հարկ է նկատել, որ այս նշանակների մասին նամակը լռում է: Հետաքրքրական է, որ Հռոմի Լուկիոս III պապը (1181-1185) Հայոց Գրիգոր Գ Տղա կաթողիկոսին (1173-1193) 1185 թ. հղած նամակում հայտնում է հայրապետին պալիում և խույր ուղարկելու մասին²⁹:

Անտիոքի ժողովին Գրիգոր Գ-ի մասնակցության հարցի պարզաբանմանը կարող է օգնել Միքայել Ասորու վկայությունն առ այն, որ Ալբերիկոսն Անտիոքի ժողովից հետո մեկնել է Տլուք՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի նստավայր, հանդիպել նրան ու այնտեղից հայրապետի հետ մեկնել Երուսաղեմ. «Վերջինս (Ալբերիկոս Օստիացին – Վ. Տ.-Ղ., Վ. Թ.) շատ բան կարգաւորեց, արձակեց Անտիոքում նստող պատրիարքին ու կարգեց մէկ ուրիշին եւ փայլեց իր գործերով: ... Գալով Տլուք, նա հանդիպեց Հայոց կաթողիկոս Գրիգորիոսի հետ եւ նրան հարկադրեց գնալ Երուսաղէմ»³⁰: Թեև Միքայել Ասորին գրում է, որ Ալբերիկոս Օստիացին «հարկադրել» է Հայոց կաթողիկոսին իր հետ գնալ Երուսաղեմ, այդուհանդերձ, նա այս վկայությամբ արձանագրում է Գրիգոր Գ-ի բարձր հեղինակությունը, քանզի Հռոմի պապի պատվիրակն ինքն է այցելել նրան, այլ ոչ թե հրավիրել իր մոտ՝ Անտիոք: Ժամանակ և տարածություն խնայելու տեսանկյունից միանգամայն տրամաբանական կարող էր լինել Գրիգոր Գ-ին Անտիոք հրավիրելը, եթե հաշվի առնենք, որ նրանք այնտեղից միասին մեկնելու էին Երուսաղեմ: Միքայել Ասորու երկի վերոբերյալ քաղվածքի շարունա-

²⁷ Ներսես Լամբրոնացի, *Ներբող*, էջ 478:

²⁸ Պ. Անանեան, «Ներսես Շնորհալի. միջեկեղեցական յարաբերություններ», էջ 203-207, 211-215: Ա. Բոզոյան, «Հռոմի Պապ Իննոկենտիոս Բ-ի թուրք ուղղված Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն», էջ 77-96:

²⁹ Պ. Անանեան, «Ներսես Շնորհալի. Միջեկեղեցական հարաբերություններ», *Բազմավէպ*, 1996, էջ 217:

³⁰ Լ. Տէր-Պետրոսեան, «Ասորական աղբիւրները ժԲ-ԺԳ դարերի հայ-ասորական յարաբերությունների մասին», էջ 118:

կուլթյունից ակնհայտ երևում է, որ պատմիչ պատրիարքը բացասական վերաբերմունք է ունեցել Երուսաղեմի ժողովին մասնակից հայերի նկատմամբ. «Ապա հայերը ցոյց տուին մի գիրք, որում շարադրված էր (նրանց) դաւանանքը, մերոնք նոյնպէս ներկայացրին մի գիրք: Երկուսն էլ ընթերցուեցին եւ թարգմանուեցին իտալերէնի: Այնուհետեւ բոլորը համոզուեցին եւ խոստովանեցին, որ դա իսկապէս ուղղափառ դաւանանք է: Դրանից յետոյ ֆրանկները հայերից եւ ասորիներից պահանջեցին գրով երդուել, որ իրենց ստում այլ դաւանանք չունեն: Ասորիները ուրախուբյամբ կատարեցին այդ բանը, իսկ հայերը չկամեցան, ապացուցելով, որ իրենք երեսուրթական եւ սիմոնական են»³¹: Այսինքն՝ ասորի հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդը դժվար թե հորիներ Աբբերիկոս Օստիացու այցը Գրիգոր Գ-ին, եթե դա ստույգ չլիներ: Երկի հետագա շարադրանքից կա պարզվում է, որ Միքայել Ասորին կանխակալ դիրքորոշում է ունեցել հայոց կաթողիկոսների, հատկապես Գրիգոր Գ Տղայի նկատմամբ, որը, ինչպես նշում է նույն աղբյուրն, օժանդակել էր պատմիչ պատրիարքի հակառակորդ Բար-Վահրունին³²: Հավանաբար հենց դա էր հայոց կաթողիկոսների հանդեպ Միքայել Ասորու բացասական վերաբերմունքի գլխավոր պատճառը³³: Եթե վերն արված քննությունը հիմնավոր է, ապա պարզ է դառնում, որ Գրիգոր Գ-ն Անտիոքի ժողովի ժամանակ գտնվել է Տլուքի հայրապետական նստոցում, ուստիս չէր կարող մասնակցել այդ իրադարձությունը:

Անկախ այդ հանգամանքից՝ մեկ բան հստակ է. Երուսաղեմի ժողովում Գրիգոր Գ-ի ներկայությունը լիովին բավարար է փաստելու, որ Հռոմի պապական աթոռը մեծապես կարևորել է Հայոց կաթողիկոսության դերը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում: Մրն էր նման վերաբերմունքի դրդապատճառը: Ինուկենտիոս III-ը խիստ մտահոգ էր Միջերկրականի ավազանում Բյուզանդիայի գերիշխանությունից վերականգնմամբ, որով վտանգի տակ էին հայտնվում տեղի լատին իշխանությունները: Անտիոքի նկատմամբ Բյուզանդիայի նվաճողական նկրտումները Հռոմում ընկալվում էին որպես ոչ միայն այդ, այլև Արևելքի խաչակրաց մյուս իշխանություններին ուղղված սպառնալիք³⁴: Հռոմի պապն ու խաչակիրները հասկանում էին, որ Բյուզանդիայի հավակնությունները միանգամայն օրինական էին, քանզի այդ երկրամասերը նախկինում պատկանել էին հենց այդ կայսրությունը, ուստի նրանք ամենատարբեր միջոցներով փորձեցին կանխել Հովհաննես II Կոմնենոսի (1118-1143) առաջխաղացումը, սակայն

³¹ Նույն տեղում, էջ 119:

³² Նույն տեղում, էջ 123-126:

³³ P. Halfter, "L' Eglise arménienne entre la Papauté et les Byzantins aux XIIe et XIIIe siècles", 2009, p. 64.

³⁴ R.-J. Lilie, *Byzantium and the crusader states 1096-1204*, translated by J.C. Moris and Jean E. Rodings, Oxford, 1993, p. 133.

ապարդյուն: 1137 թ. պաշարելով Անտիոքը՝ Բյուզանդիայի կայսրը հարկադրեց նրա իշխան Ռայմունդ Պուատիենին հավատարմության երդում տալ իրեն և կնքել նվաստացուցիչ պայմանագիր³⁵: Մինչ այդ՝ 1137 թ. գարնանը, Հովհաննես II Կոմնենոսը գրավել էր Ռուբինյան իշխանապետությանը ենթակա Ադանա, Մամեստիա, Տարսոն ու Անարզաբա քաղաքները, իսկ Անտիոքի նվաճումից հետո՝ 1138 թ. սկզբին, Լևոն Ա Ռուբինյանն (1129-1137), անկարող լինելով շարունակել դիմադրությունը, հանձնվել էր կայսրին: Այսպիսով, հայոց իշխանապետությունը միառժամանակ դադարեց գոյություն ունենալուց: Անտիոքի հնազանդեցումը պարարտ հող ստեղծեց այդ երկրում բյուզանդական եկեղեցու պատրիարքական աթոռի վերականգնման համար, ինչը խիստ անհանգստացնում էր Ինոկենտիոս II-ին: Հռոմում, անշուշտ, հասկանում էին, որ Անտիոքի նվաճմանը հաջորդելու էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը ենթակա աթոռների վերականգնումն այնտեղ, առավել ևս, որ դա նախատեսված էր Հովհաննես II Կոմնենոսի հետ Ռայմունդ Պուատիենի 1137 թ. կնքած պայմանագրով: Ուստի պապը վճռեց հակահարված տալ կայսրին՝ գործի դնելով Բյուզանդիայում բնակվող լատինադավանների վրա իր ունեցած ազդեցությունը: Նա 1138 թ. մարտին կոչ հղեց նրանց, հատկապես՝ կայսերական բանակում ծառայողներին՝ հորդորելով շմասնակցել Անտիոքի և խաչակրաց իշխանությունների դեմ Հովհաննես II Կոմնենոսի կազմակերպած ռազմարշավներին³⁶: Չնայած 1137 թ. պայմանագրով Ռայմունդ Պուատիենն ընդունել էր կայսեր գերագահությունը, սակայն դա ամենևին էլ Անտիոքի վերջնական նվաճում չէր: Ավելին, Պուատիենն, խրախուսվելով Հռոմի պապի կողմից, հրաժարվել էր Բյուզանդիայի հետ կնքած պայմանագրից, ուստի Հովհաննես II Կոմնենոսը վճռեց Դանիշմանյանների դեմ 1139-1140 թթ. ռազմական գործողություններից հետո լայնածավալ արշավանք կատարել դեպի Անտիոք³⁷: Ինոկենտիոս II-ի հորդորը, որն առաջին հերթին ուղղված էր բյուզանդական բանակում ծառայող լատինադավաններին, կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ պատերազմող երկրի համար: Վտանգը նվազեցնելու համար կրկին հրապարակ բերվեց լատին և հունադավան եկեղեցիների միություն հարցը, սակայն ինչպես 1136-1137 թթ., այնպես էլ 1138 թ. մարտյան կոչին հաջորդած բանակցությունները շոշափելի արդյունք չտվեցին: Փոխարենը, Հովհաննես II Կոմնենոսը վճռեց ասորիքյան երկրորդ արշավանքից առաջ

³⁵ Նույն տեղում, էջ 298-308: Վ. Ավետիսյան, *Անտիոքի դքսության և Կիրիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունները (1098-1268 թթ.)*, (Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն), Երևան, 2016 էջ 65-66:

³⁶ F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Ier Comnène (1143-1180)*, New York, 1960, p. 164. R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, p. 131.

³⁷ G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, translated by J. Hussey, Oxford, 1956, p. 337.

բարելավել հարաբերությունները Սրբազան Հռոմեական կայսրության հետ, ինչն ամրապնդվեց գահաժառանգ Մանուելի ու գերմանական կայսր Կոնրադ III-ի (1135-1152) քրոջ ամուսնուծյամբ³⁸: Պապական աթոռը, փաստորեն, զրկվեց Սրբազան Հռոմեական կայսրության հնարավոր աջակցությունից ընդդեմ Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների նկատմամբ Բյուզանդիայի նվաճողական նկրտումների: Դա ստիպեց Ինոկենտիոս III-ին դաշնակիցներ որոնել միջերկրածովյան ավազանի հակաբյուզանդական (քրիստոնյա) ուժերի շրջանում: Նաև հենց այս տեսանկյունից պետք է դիտարկել Ալբերիկոս Օստիացու առաքելությունը Մերձավոր Արևելք և Հայոց ու ասորի հակոբեկյան եկեղեցիների ներկայացուցիչների հետ նրա ժողովական հանդիպումը Երուսաղեմում, որը, փաստորեն, տեղի ունեցավ Հովհաննես II Կոմնենոսի ասորիքյան երկրորդ արշավանքի նախօրեին:

Թեև Հայոց կաթողիկոսական աթոռն այդ ժամանակ դուրս էր Ռուբինյան իշխանապետության տարածքից, սակայն այն հայ ժողովրդին միավորող միակ համազգային ու իրավական հաստատությունն էր, որը Ռուբինյան իշխանապետության բացակայության պայմաններում ստանձնել էր նաև քաղաքական պատասխանատվություն նրա «պետականությունը կորցրած բնակչության համար»³⁹:

Հակաբյուզանդական պայքարում Հայոց և Հռոմի կաթողիկե եկեղեցիների շահերը համընկնում էին, ու գուցե նաև դա էր պատճառը, որ Գրիգոր Գ-ը համաձայնեց մասնակցել Երուսաղեմում Ալբերիկոսի հրավիրած ժողովին: Պապի պատվիրակն Անտիոքի պատրիարքական աթոռի խնդիրը լուծելուց զատ, ըստ ամենայնի, հանձնարարություն էր ստացել պարզելու Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ Արևելքի հակաքաղկեդոնական, այդ թվում՝ Հայոց և ասորի հակոբեկյան եկեղեցիների դիրքորոշումը: Դա լրջորեն անհանգստացնում էր Բյուզանդական կայսրությանը, հակառակ դեպքում, ինչպես վկայում է Միքայել Ասորին, չէին շտապի վիժեցնել Երուսաղեմի ժողովում հայերի ու ասորիների մասնակցությունը՝ նրանց ներկայացնելով որպես հերետիկոսներ: Միքայել Ասորու հաղորդմամբ՝ Անտիոքի ժողովից հետո բյուզանդացիները, ամենայն հավանականությամբ, տեղյակ լինելով Երուսաղեմում սպասվող ժողովի մասին, փորձում են տարհանողել Ալբերիկոսին. «Այնուհետև շարութեան սովոր վատաբարոյ յոյները գնացին նրա (Ալբերիկոս Օստիացու – Վ. Տ.-Ղ, Վ.Թ.) մօտ եւ

³⁸ А. В. Бармин, *Полемика и схизма. История греко-латинских споров IX-XII веков*, Москва, 2006, сс. 373-377. R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, p. 134. Bucossi A., “Seeking a way out of the Impasse: the Filioque Controversy during John’s Reign”, *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: in the Shadow of Father and Son*, New York, 2016, p. 125.

³⁹ Ա. Բոզոյան, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը*, Երևան, 1988, էջ 220:

չարախոսեցին մեր ազգի և հայերի մասին, թէ՛ «Սրանք հերետիկոսներ են», և նրա սիրտը զայրոյթով լցրին»⁴⁰:

Որ Ալբերիկոսին հանձնարարված էր տեղեկություններ քաղել Արևելքի քրիստոնյաների վերաբերյալ, հստակ երևում է նաև Գրիգոր Գ-ին Ինոկենտիոս II-ի հղած պատասխան նամակից. «Այլ և եղբայրս մեր Ալպրի ոչ կարաց զբովանդակն պատմել վասն կենաց ձեր և քաղաքապետութեան և յաղագս այլ քրիստոնէից, որք են յարեւելս: Եւ ցանկամք լսել ի նշմարիտ և ի սուրբ մարդկանէ վասն այս, և խնդրեմք յԱստուծոյ և ի ձեր սրբութենէդ. զաստուածահաճոյ սուրբ եպիսկոպոսդ՝ զհարազատ եղբայր ձեր, զՆերսէս և թարգմաննաւորար, հմուտ Հայոց լեզուի և Լատինացոց, պատշան համարել և յղել ի սուրբ տեղիս յայս...»⁴¹, – գրում է Հռոմի պապը: Այս պարագայում արդեն հասկանալի է դառնում, թե ինչու է Ալբերիկոսն անձամբ այցելել Գրիգոր Գ-ին:

Հովհաննես II Կոմնենոսն անշուշտ, մտահոգված էր Ալբերիկոսի գործունեությունամբ, առավել ևս, որ չէր կարողացել չեղարկել հայերի և ասորի հակոբիկյանների հետ նրա ժողովական հանդիպումը Երուսաղեմում: Կայսրը քաջ գիտակցում էր, որ Հայոց կամ այլ եկեղեցիների վրա Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունից գերիշխանության հաստատումը գենքով իրագործելի չէր, թեև, քաղաքական իշխանության բացակայությունը (նկատի ունենք Ռուբինյան իշխանապետության առժամանակ անկումը) և ռազմարշավի սպառնալիքը կարող էին նպաստել այդ խնդրի լուծմանը⁴²: Բյուզանդական կայսրությունն անթաքույց հետամտում էր Հայոց և հունադավան եկեղեցիները միավորելու և Հայոց կաթողիկոսությունն իրեն ենթարկելու նպատակ⁴³, սակայն կայսրը լավատեղյակ էր, որ դրա գլխավոր պայմաններից մեկը դավանական միությունն էր, որի իրագործմանն էլ ձեռնամուխ եղավ: Հովհաննես II Կոմնենոսի գահակալության շրջանի հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների մասին սկզբնաղբյուրային տեղեկությունները շափազանց սուղ են: Տակավին հայտնի են այդ մասին վկայող ընդամենը երկու աղբյուր: Այդուհանդերձ, վերջիններս աներկբա հաստատում են բանակցությունների գոյության փաստը: Նրանցից մեկը Հովհաննես II Կոմնենոսին Հայոց կաթողիկոսի հղած դավանական թուղթն է, որը կայսրին ուղղված պատասխանն է, ինչը վկայում է այն մասին, որ երկխոսության նախաձեռնողը եղել է բյուզանդական կողմը: Չնայած վավերագրի թղթառաջքում Հա-

⁴⁰ Լ. Տէր-Պետրոսեան, «Ասորական աղբիւրները ժԲ-ԺԳ դարերի հայ-ասորական յարաբերութիւնների մասին», էջ 118:

⁴¹ Պապ Իննոկենտիոս Բ-ի թուղթը ուղղված Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն», էջ 96:

⁴² I. Augé, *Byzantines, Arméniens et Francs au temps de la croisade*, p. 165.

⁴³ Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը, էջ 224:

յոց հայրապետի անունը նշված չէ, սակայն հասցեատիրոջ՝ Հովհաննես II Կոմնենոսի անվան հիշատակությունը թույլ է տվել ժան Դարուզեսին իրավացիորեն պնդելու, որ հեղինակն այդ կայսեր ժամանակ ավթուակալած Գրիգոր Գ-ն է⁴⁴: Այս վավերագիրը, ցավոք, անթվակիր է: Խնդրին անդրադարձած Իզաբել Օժեն կայսեր նախածեռնությունը կապում է նրա կիլիկյան-հյուսիսասորիքյան առաջին ու երկրորդ արշավանքների և Երուսաղեմի ժողովի հետ⁴⁵: Նա, փաստորեն, նամակագրությունը թվագրում է կայսեր երկու արշավանքների միջակայքով՝ պնդելով, որ նա այդպիսով փորձել է կանխել հայ-լատին եկեղեցական մերձեցումը, որը կարող էր ուղղվել Բյուզանդական կայսրության դեմ⁴⁶:

Ժան Դարուզեսը կարծում է, որ պատմիչները (հավանաբար նկատի ունի նաև հայ մատենագիրներին) չեն հիշատակում այս նամակագրությունը, ինչպես նաև Հովհաննես II Կոմնենոսի ժամանակ Հայոց և հունադավան եկեղեցիների միջև տեղի ունեցած բանակցությունները⁴⁷: Սակայն դա, ինչպես նկատում է նա, ամենևին չի պարտադրում կասկածի տակ դնել սույն նամակի իսկությունը⁴⁸: Հայ մատենագրության քննության առարկա ժամանակամիջոցում հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններն արձանագրող վկայություն, կարծում ենք, այդուամենայնիվ, գոյություն ունի: Խոսքը վերաբերում է Ներսես Լամբրոնացու Ներբողի այն վկայությանն, ըստ որի՝ Հովհաննես II Կոմնենոսը Կիլիկյան Հայաստանում եղած ժամանակ հանդիպել է Գրիգոր Գ-ին և Ներսես Շնորհալուն. «Յունաց արքայն առ իմն կոչեալ // ի Կիլիկիա յորժամ եկեալ // իւր հանգումնալ՝ պատուով տեսեալ // հարցմամբ գրոց՝ անյաղթ գտեալ»⁴⁹, – կարդում ենք աղբյուրում: Քառատողը վկայում է եկեղեցական բանակցությունների մասին, որոնց ընթացքում Գրիգոր Գ-ն ու Ներսես Շնորհալին մնացել են անհաղթ, այլ խոսքով անգիշում: Լամբրոնացին չի հայտնում կայսեր հետ հանդիպման թվականը, թեև հուշում է, որ այն տեղի է ունեցել Կիլիկիայում: Հովհաննես II Կոմնենոսը Կիլիկյան Հայաստանում եղել է երկու անգամ, 1136-1138 թթ. և 1142-1143 թթ. արշավանքների ընթացքում: Եթե առաջնորդվենք այն մտայնությամբ, որ Լամբրոնացին իրադարձությունները շարադրել է ժամանակագրական հաջորդականությամբ, ապա կարող ենք պնդել, որ կայսեր հետ կաթողիկոսի և Ներսես Շնորհալու հանդիպումը տեղի է ունեցել առաջին արշա-

44 J. Darrouzès, “Trois documents de la controverse gréco-arménienne”, *Revue des Études Byzantines*, 1990, № 48, p. 94.

45 I. Augé, *Byzantines, Arméniens et Francs au temps de la croisade*, p. 163.

46 Նույն տեղում, էջ 165:

47 J. Darrouzès, “Trois documents de la controverse gréco-arménienne”, p. 94.

48 Նույն տեղում:

49 Ներսէս Լամբրոնացի, *Ներբող*, էջ 479:

վանքի ընթացքում, առավել հավանական է՝ 1137-1138 թթ. ձմռանը, երբ Բյուզանդիայի ինքնակալը գտնվել է Կիլիկյան Հայաստանում⁵⁰: Նկատենք, որ Լամբրոնացին նախորդիվ ներկայացնում է 1136-1138 թթ.⁵¹ արշավանքը: Սակայն աղբյուրի՝ մեզ հետաքրքրող հատվածների բովանդակությունից դատելով, հեղինակն, ըստ ամենայնի, չի պահպանել իրադարձությունների ժամանակային հաջորդականությունը: Այսպես, մինչ Հովհաննես II Կոմնենոսի առաջին արշավանքի և Կիլիկյան Հայաստանի նվաճման մասին գրելը, նա հայտնում է Հռոմի պապի՝ հայոց կաթողիկոսին քող ու գավազան նվիրելու և նամակով հնազանդության կոչելու մասին: Ինչպես վերն արդեն տեսանք, այս ամենը տեղի է ունեցել Երուսաղեմի ժողովից (1140 թ.) հետո, այսինքն՝ հաջորդիվ նկարագրվող իրադարձությունից՝ Բյուզանդիայի կայսեր Կիլիկյան առաջին արշավանքից առնվազն երկու տարի հետո: Այս դեպքում արդեն միանգամայն հիմնավոր կարող է դառնալ Իզաբել Օթեի տեսակետը, ըստ որի, նամակագրությունը պետք է թվագրել ասորիքյան և Կիլիկյան երկրորդ արշավանքից առաջ: Այս տեսակետը հաստատող անուղղակի կովան կարող է ծառայել 1136-1138 թթ. պատերազմի հանգամանքը, որի ընթացքում Ներսես Շնորհալու 1143 թվակիր մի հիշատակարանի վկայությամբ, բյուզանդացիներն ավարի ու ավերի են մատնել Կիլիկյան Հայաստանը՝ շխնայելով անգամ նրա վանքերն ու եկեղեցիները: Հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ այն պարունակող ձեռագիրը Ներսես Շնորհալին ձեռք է բերել բյուզանդական զորքի հափշտակած ավարից. «Յեա յոֆունց ստացալոց և զիս յիշեսչիփ ի Քրիստոս, զՆերսէս անարժան, գոլով եպիսկոպոս, և եղբայր կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի, որ ստացա զսա զնիփ յաւարէն Յունաց ի վանորէից Հայոց, յորժամ ել թագաւորն Հռոմոնց յաշխարհն Կիլիկեցոց, և առ զնա յիշխանէն Լեոնայ, որ հայ ըստ ազգի և հաւատոյ: Եւ աւերեաց զբազում վանորայս և զեկեղեցիս, և զնշանս տերունականս խորտակէին և անհնարին հարուածս ազգի մերում հասուցանէին փնաբար: Եւ այս եղև ի թուականիս ՇՁԶ (1137): Եւ երկրորդ գալ նորին արֆայի եղև ՇՂԲ (1143), յորում և վաղշանի առաջի Անարգաբոյ և թագաւորի կրտսեր որդի նորին Մանուիլ անուն»⁵²: Հիշատակարանի նկարագրած իրավիճակում, երբ բյուզանդական զորքերն անխնա ավարի էին մատնում հայկական սրբավայրերը, անհավանական է թվում կայսեր հետ Հայոց կաթողիկոսի ու նրա եղբոր հանդիպումը:

⁵⁰ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, p. 93.

⁵¹ Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը, էջ 99-125:

⁵² Ե-ժԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 162:

Հովհաննես II Կոմնենոսի մահվանից հետո հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերություններն առժամանակ դադարեցին: Համենայն դեպս, դրանց շարունակման մասին աղբյուրները լռում են: Ի տարբերություն հայ-բյուզանդականի, հայ-լատին եկեղեցական հարաբերությունները երուսաղեմի ժողովից ու Ինոկենտիոս II պապի պատասխան նամակից հետո թեև շարունակվեցին, սակայն, ըստ ամենայնի, արդյունք չտվեցին և կարճ ժամանակ անց դադարեցին: Խոսքը վերաբերում է 1145 թ. Վիտերբոյում Հռոմի պապի հետ Հայոց կաթողիկոսի առաքած պատվիրակության հանդիպմանը, որի մասին վկայում է այդ իրադարձությանը մասնակից Օտտո Վրեյզինգը: Ըստ նրա՝ քննության առարկա են եղել ծիսական բնույթի հարցեր, որոնք վերաբերել են բազարջ հացին, Տիրոջ Ծննդյան ու Հայտնության տոներին, և այլ խնդիրներ⁵³: Ուշագրավ է, որ ժամանակագիրն ակնարկում է Հայոց և հունադավան եկեղեցիների միջև ծիսական հարցերի շուրջ առկա տարաձայնությունների մասին⁵⁴: Այս վկայությունն ավելորդ անգամ հաստատում է այն, որ XII դարի 30-40-ական թթ. հայ-լատին եկեղեցական մերձեցումը պայմանավորված էր նաև այդ եկեղեցիների հակաբյուզանդական դիրքորոշմամբ: Թերևս ոչ պատահականորեն հայոց դեսպանագնացությունը դեպի Վիտերբո տեղի ունեցավ Մանուել I Կոմնենոս (1143-1180) կայսեր կիլիկյան առաջին արշավանքի ժամանակ՝ 1144 թ.⁵⁵:

Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկությունը 1144 թ. նվաճեց Եդեսիա քաղաքը՝ այդպիսով գլխիվայր շրջելով Արևելյան Միջերկրականի քաղաքական իրադրությունը: Եդեսիայի առման լուրը հայ պատվիրակները, ինչպես ենթադրում է Ղևոնդ Ալիշանը, ստացան Վիտերբոյում⁵⁶: Եվրոպայում սկսվեց խաչակրաց նոր արշավանքի նախապատրաստությունը, ինչն առժամանակ ստվերեց միջեկեղեցական հարաբերությունների օրակարգային հարցերը:

⁵³ **Otto Freising** *The Two Cities. A Chronicle of Universal History to the Year 1146 A.D.* Translated with an introduction and notes by **Charles Christopher Mierow**, with a foreword and updated bibliography by **Karl F. Morrison**, New York, 2002, pp. 441-442. Այս դեսպանագնացության մասին տե՛ս նաև **G. Dédéyan**, “Le rôle complémentaire des frêres Pahlawuni Grigor III...”, p. 243-244:

⁵⁴ **Otto Freising** *The Two Cities. A Chronicle of Universal History to the Year 1146 A.D.* pp. 441-442.

⁵⁵ **Ա. Բոզոյան**, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը*, էջ 145:

⁵⁶ **Ղ. Ալիշան**, *Շնորհալի եւ պարագայ իւր*, էջ 186:

VAHAN TER-GHEVONDIAN & VAHE TOROSYAN

**THE POLITICAL BACKGROUND OF ARMENIAN-LATIN ECCLESIASTICAL
RELATIONS (30-40es of 12th c.)**

Keywords: Gregory III Pahlavouni, Innocent II, Alberic of Ostia, Byzantine empire, Jerusalem, Antioch, ecclesiastical council, ecclesiastical relations, Catholicos, Pope of Rome.

The Armenian-Latin regular ecclesiastical relations started from the 30-40es of the 12th c. The military and political situation created in the Middle East had a substantial impact on that relationship. It concerns, in particular, the advancement of the Byzantine Empire towards the Eastern Mediterranean which was under the control of the Crusaders. The Pope of Rome seriously worried about the campaign of John II Komnenos in 1136-1138 in Cilician Armenia and Antioch, as the campaign threatened the newly established sees of the Catholic church in the Middle East. In order to prevent the Byzantine expansion, Pope Innocent II established relations with anti-Byzantine churches of Eastern Mediterranean, including the Armenian church in the person of Catholicos Gregory III Pahlavouni. The latter took part in the council of Jerusalem in 1139/1140 on the invitation of the representative of Pope Alberic of Ostia. Before that Alberic of Ostia organized a council in Antioch to discuss the disobedient position of the local Latin Patriarch towards the Pope. Armenian author Nerses of Lambron testifies the participation of Gregory III Pahlavouni in that Council. But the reports of all the other chroniclers (both Armenian and foreign) concerning that event do not confirm the report of Nerses of Lambron. The Armenian-Latin ecclesiastical rapprochement seriously worried Byzantium. The Empire tried by different means (such as threatening to use force or trying to initiate ecclesiastical talks) to stop that process, but did not succeed.

ВААН ТЕР-ГЕВОНДЯН, ВАГЕ ТОРОСЯН

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОДОПЛЁКА АРМЯНО-ЛАТИНСКИХ
ЦЕРКОВНЫХ ОТНОШЕНИЙ (30-40-ые гг. XII в.)**

Ключевые слова: Григорий III Пахлавуни, Иннокентий II, Альберик Остийский, Византийская империя, Иерусалим, Антиохия, церковные отношения, церковный собор, католикос, Папа Римский.

Армяно-латинские церковные отношения стали регулярными в 30-40-ые гг. XII в. На них существенно повлияла военно-политическая ситуация, создавшаяся на Ближнем Востоке. В частности, это относится к экспансии Византийской империи в сторону Восточного Средиземноморья, находящегося под контролем крестоносцев. Поход Византийского императора Иоанна II Комнина в Киликийскую Армению и Антиохию (1136-1138 гг.) всерьез обеспокоил Папу Римского, так как под угрозой оказались недавно созданные на Ближнем Востоке церковные престолы католической церкви. С целью предотвращения экспансии Византии, Папа Римский Иннокентий II установил отношения с восточно-христианскими церквями, в том числе и с Армянской церковью в лице католикоса Григория III Пахлавуни. Последний, по приглашению представителя Папы Римского Альберика Остийского, участвовал в иерусалимском церковном соборе 1139/1140 г. До этого Альберик Остийский созвал собрание в Антиохии с целью обсуждения вопроса неповиновения местного латинского патриарха Папе. Из армянских авторов Нерсес Ламбронаци свидетельствует о том, что Григорий III Пахлавуни принял участие в антиохийском соборе. Однако сообщения всех остальных первоисточников (армянских и иноязычных), обращавшихся к этим событиям, не подтверждают подлинности свидетельства Ламбронаци. Армяно-латинское церковное сближение всерьез обеспокоило Византию. Император постарался всеми возможными способами (как угрожая силой, так и иницируя церковные переговоры) остановить этот процесс, однако так и не достиг успеха.